

Marta Styrac

Transfery finansowe i opieki pomiędzy gospodarstwami domowymi*

1. Wprowadzenie

Transfery¹ najbardziej ogólnie rozumie się jako przekazywanie określonych zasobów przez jednostkę lub grupę innej jednostce lub grupie (Szukalski 2002: 9). Cechą transferów – w przeciwieństwie do transakcji rynkowych – jest brak bezpośredniego związku przekazywania zasobu z uzyskaniem w zamian innego zasobu. Transfery mają zatem z założenia charakter nierynkowy, nie bazują na relacji wymiany. Nie oznacza to jednak, że przekazujący transfer nie czerpie z tego żadnej korzyści. Korzyści z transferów mogą wynikać z zadowolenia ze swojego postępowania, wypełnienia swoich powinności, pomocy osobom, których szczęście jest dla dającego ważne, wreszcie udzielanie transferów może wiązać się z budowaniem relacji wzajemności.

Analizując dostęp do zasobów, bierze się pod uwagę przede wszystkim stosunki rynkowe. Uwzględnia się także redystrybucję realizowaną przez państwo² korygującą podział dokonany przez rynek. Kolejnym elementem w tej

*Szczegółowe przedstawienie prezentowanych tu wyników znajduje się w rozdziale pt. *Transfery finansowe i opieki w nieformalnych sieciach wsparcia* w książce I. E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka I. (red.) (2007), prezentującej wyniki projektu *Aktywność zawodowa, edukacyjna i rodzinna* (AZER).

¹ Transfery i przepływy są pojęciami stosowanymi w ekonomii, w socjologii mówi się o sieciach społecznych lub sieciach wsparcia, a w psychologii społecznej odwołuje się raczej do pojęcia wsparcia społecznego rozumianego jako działania pomocowe dostępne w sytuacjach trudnych i umożliwiające zaspokojenie potrzeb w ramach grup odniesienia (Grotowska-Leder 2006: 157). W polityce społecznej m. in. stosowany jest termin „działania pomocowe”. Dlatego w tym opracowaniu obok określenia „transfery” lub „przepływy” mowa będzie również o udzielanej i świadczonej pomocy oraz przekazywanym i otrzymywanym wsparciu.

² Redystrybucja dokonywana przez państwo może dokonywać się różnymi drogami: w postaci usług publicznych, korzystanie z których nie wymaga ponoszenia proporcjonalnych do tego kosztów lub też w postaci bezpośrednich transferów kierowanych do określonych grup osób [transfery społeczne (publiczne)].

sekwencji są transfery przekazywane przez podmioty niepubliczne, które korygują podział ustalony przez rynek i państwo. Transfery niepubliczne mogą być dokonywane przez organizacje niepubliczne (np. organizacje pozarządowe) oraz osoby prywatne (np. transfery przekazywane przez znajomych i krewnych). Zbiór podmiotów, od których możliwe jest otrzymanie pomocy oraz zakres potencjalnej pomocy, określa sieć wsparcia społecznego (potencjalnego) jednostki lub grupy jednostek.

W niniejszym opracowaniu przedmiotem rozważań są dwa rodzaje transferów wyróżnione ze względu na ich treść: transfery finansowe i transfery opieki. Jednostką analizy otrzymującą i przekazującą transfery jest gospodarstwo domowe. Spośród transferów w sieci wsparcia analizowane są te, które przepływają pomiędzy gospodarstwami domowymi. Ich dominującą część stanowią transfery pomiędzy gospodarstwami, których członkowie są spokrewnieni (sieci krewniacze). Celem opracowania jest opisanie przepływów opieki i finansowych pomiędzy gospodarstwami domowymi z uwzględnieniem cech gospodarstwa sprzyjających świadczeniu i przyjmowaniu pomocy oraz kierunków jej przepływu. W tym celu wykorzystano dane z badania ankietowego *Aktywność zawodowa, edukacyjna i rodzinna* zrealizowanego w drugim kwartale 2005 r.³.

2. Transfery finansowe

Otrzymywanie transferów finansowych przez gospodarstwo domowe ustalano poprzez pytanie o obecność w jego kwartalnym budżecie wpływów od krewnych spoza gospodarstwa domowego. Ponieważ nie rejestrowano wpływów z gospodarstwa domowego, o udzielanie pomocy finansowej krewnym i znajomym pytano wprost, rejestrując jej wysokość oraz odbiorców pomocy⁴.

³ Badanie *Aktywność zawodowa, edukacyjna i rodzinna* zrealizowane na podpróbie BAEL w drugim kwartale 2005 r. objęło 3840 gospodarstw domowych. Zostało przeprowadzone w ramach projektu o tym samym tytule realizowanego przez zespół badaczy z Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową, Uniwersytetu Warszawskiego i Szkoły Głównej Handlowej.

⁴ Pytania nie są sformułowane symetrycznie, ponieważ pytamy o transfery finansowe otrzymywane od krewnych, a kierowane do krewnych i znajomych. Różnica wynikająca z niejednakowego potraktowania znajomych nie powinna być jednak zbyt duża, bo ich udział wśród odbiorców pomocy finansowej był niewielki (na poziomie 10%). Dlatego uwzględnienie ich jako dawców pomocy prawdopodobnie jedynie w niewielkim stopniu zmieniliby wyniki.

Zbliżony odsetek gospodarstw domowych deklarował otrzymywanie i przekazywanie transferów finansowych (odpowiednio 7,4% i 8% ogółu gospodarstw). Tego typu aktywności pozostają w związku z takimi cechami gospodarstwa domowego, jak wiek głowy gospodarstwa domowego, sytuacja materialna oraz sytuacja rodzinna gospodarstwa domowego. Zaobserwowano prawidłowość, zgodnie z którą cechy dodatnio skorelowane z otrzymywaniem transferów finansowych są przeważnie ujemnie skorelowane z ich przekazywaniem.

Wraz ze wzrostem wieku głowy gospodarstwa domowego wzrastał udział gospodarstw domowych udzielających pomocy finansowej, a malał udział gospodarstw otrzymujących pomoc. Wśród gospodarstw domowych z głową w wieku do 44 lat 11% otrzymywało pomoc finansową, a zaledwie 4% taką pomoc przekazywało. Wśród gospodarstw z głową w wieku 65 lat i więcej zależność była odwrotna – 11% przekazywało transfery finansowe, a trzy razy niższy był odsetek gospodarstw domowych otrzymujących taką pomoc.

Tabela 1

Odsetek gospodarstw domowych otrzymujących i przekazujących transfery finansowe według wieku głowy gospodarstwa domowego

Wiek głowy gospodarstwa domowego	Odsetek gospodarstw domowych otrzymujących transfery finansowe	Odsetek gospodarstw domowych przekazujących transfery finansowe
19–44	11,1	3,9
45–54	8,6	7,7
55–64	5,5	11,1
65+	3,2	10,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z badania AZER.

Ze względu na to, że wiek głowy gospodarstwa domowego do 54 lat i od 55 lat silnie różnicował poziom zaangażowania w przekazywanie transferów finansowych (5,7% wobec 11,0%), wyniki w pozostałych przekrojach typologicznych gospodarstw domowych prezentowane są także według grupy wieku głowy gospodarstwa (tab. 2).

Znaczenie sytuacji materialnej gospodarstwa domowego dla jego aktywności w obszarze przekazywania i otrzymywania transferów finansowych można obserwować pośrednio poprzez takie cechy, jak poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego, aktywność zawodową głowy gospodarstwa domowego i innych jego członków, a bezpośrednio – poprzez poziom dochodów na osobę w gospodarstwie domowym. Im lepsza sytuacja gospodarstwa domowego, tym częściej obserwowano jego zaangażowanie w pomoc finansową osobom spoza gospodarstwa domowego. Oznacza to, że gospodarstwa domowe

Tabela 2

Odsetek gospodarstw domowych otrzymujących i przekazujących transfery finansowe według cech gospodarstwa domowego

Cecha	Wartości cechy	Wiek głowy gospodarstwa domowego					
		ogółem		do 54 lat		55 lat i więcej	
		otrzy- mują	przeka- zują	otrzy- mują	przeka- zują	otrzy- mują	przeka- zują
Poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego	wyższe i policealne	6,4	15,5	7,9	12,8	1,9	21,2
	średnie ogólnokształ- cące i zawodowe	7,8	6,9	8,9	6,2	1,9	8,2
	zasadnicze zawodowe	8,3	4,9	7,0	3,4	6,6	9,0
	podstawowe lub brak	6,7	7,9	6,1	1,6	5,0	10,4
Status na rynku pracy głowy gospodarstwa domowego	bierność	5,8	9,1	14,9	3,5	3,9	10,4
	praca	7,2	7,6	7,6	6,5	5,1	14,4
	bezrobocie	25,0	1,6	27,4	1,8	*	*
Udział osób pracujących w gospodarstwie domowym	[0;0,2)	7,9	9,0	23,1	0,9	3,8	11,5
	[0,2;0,5)	8,9	4,7	10,3	2,7	6,7	8,1
	[0,5;0,8]	7,0	6,4	7,9	5,5	4,6	9,0
	[0,8;1]	6,1	10,6	6,6	9,6	3,3	15,9
Obecność dzieci do lat 17 w gospodarstwie domowym	0	5,6	10,4	10,3	8,1	2,8	11,8
	1	10,6	4,7	9,6	4,6	16,9	5,6
	2 i więcej	10,2	3,5	9,7	3,4	14,0	3,6
Typ gospodarstwa domowego	typ 1: osoba samotna	6,2	10,0	16,3	8,3	2,6	10,7
	typ 2: osoba dorosła z dziećmi	12,7	3,7	13,2	3,8	*	*
	typ 3: para (z dziećmi lub bez)	6,1	11,1	8,4	7,7	2,8	16,3
	typ 4: dwie lub więcej osoby dorosłe (z dziećmi lub bez)	9,8	2,8	12,4	1,7	7,3	4,0
	typ 5: para dorosłych i inne osoby (z dziećmi lub bez)	8,1	5,9	9,0	4,6	6,3	8,6
Dochód na osobę w gospodarstwie domowym	(0;500)	11,3	2,6	11,6	1,3	10,2	7,0
	(500;1000)	7,1	9,3	9,2	7,4	5,3	11,0
	(1000;1500)	8,3	16,7	19,7	11,8	0,9	19,8
	1500+	14,1	34,3	18,3	26,7	7,7	46,2

Pogrubienie – na podstawie statystyki χ^2 odrzucono hipotezę o niezależności cech gospodarstwa domowego i otrzymywania/przekazywania wsparcia finansowego od osób spoza gospodarstwa.

*Ze względu na małą liczbę obserwacji zrezygnowano z obliczenia udziału gospodarstw domowych otrzymujących/przekazujących transfery finansowe dla tej kategorii gospodarstw domowych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z badania AZER.

wspierają finansowo innych pod warunkiem, że ich własna sytuacja materialna na to pozwala. Analogicznie, gorsza sytuacja materialna wskazująca na istnienie potrzeby pomocy sprzyja otrzymywaniu wsparcia finansowego. Jednak związek faktu otrzymywania pomocy finansowej z sytuacją materialną nie jest aż tak wyraźny, jak to ma miejsce w przypadku wsparcia przekazywanego przez gospodarstwo domowe.

Poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego wpływał na zaangażowanie gospodarstwa domowego w świadczenie zewnętrznej pomocy finansowej. Natomiast wpływ tej cechy na otrzymywanie transferów finansowych był widoczny jedynie w grupie gospodarstw domowych z głową w wieku co najmniej 55 lat.

Sytuację gospodarstwa domowego na rynku pracy charakteryzowano przez dwie zmienne: status głowy gospodarstwa domowego na rynku pracy oraz udział osób pracujących w ogólnej liczbie osób dorosłych w gospodarstwie domowym. Generalnie im silniejszy związek z rynkiem pracy, tym lepsza powinna być sytuacja materialna gospodarstwa domowego. Zależność ta może w mniejszym stopniu zachodzić w gospodarstwach domowych osób w wieku emerytalnym, ponieważ otrzymują one przeważnie emerytury będące świadczeniem o najwyższej stopie zastąpienia dochodów z pracy. Dlatego analizie poddano jedynie gospodarstwa domowe z głową w wieku do 54 lat.

Gospodarstwa domowe, których głowa pracuje, częściej świadczyły pomoc finansową, a rzadziej ją otrzymywały. Podobnie praca zawodowa dorosłych członków gospodarstwa domowego sprzyjała przekazywaniu transferów finansowych, a nie sprzyjała ich otrzymywaniu.

Zaangażowanie gospodarstw domowych w świadczenie wsparcia finansowego było silnie zróżnicowane ze względu na wysokość dochodu przypadającego na osobę w gospodarstwie domowym. W wyższych grupach dochodowych większy był udział gospodarstw domowych przekazujących transfery finansowe. Nie zachodziła natomiast prawidłowość obserwowana dla innych cech, polegająca na tym, że cechy sprzyjające przekazywaniu pomocy jednocześnie nie sprzyjały jej otrzymywaniu. W przypadku dochodów pomoc otrzymywały najczęściej gospodarstwa domowe z dwóch skrajnych grup dochodowych, a więc zarówno z najniższymi, jak i najwyższymi dochodami.

Przedstawione wyniki wskazują, że przekazywanie transferów finansowych przez gospodarstwa domowe było bardzo silnie związane z ich sytuacją materialną, a obserwowana zależność bardzo regularna. Otrzymywanie pomocy finansowej było uzależnione od potrzeby pomocy, ale w tym wypadku pojawiały się liczne wyjątki.

Przykładowo, gospodarstwa domowe z niepracującą głową w wieku do 54 lat niezależnie od tego, czy przyczyną pozostawania bez pracy jest bezrobocie czy bierność, zdecydowanie częściej otrzymują pomoc finansową niż gospodarstwa z głową pracującą. Jednocześnie występuje duża różnica pomiędzy gospodarstwami domowymi z bierną i bezrobotną głową gospodarstwa domowego – wśród tych drugich otrzymywanie pomocy finansowej jest stwierdzane blisko dwa razy częściej. Bezrobotnych różni od biernych z jednej strony perspektywa czasowa pozostawania w takim stanie na rynku pracy, z drugiej zaś – inna grupa odniesienia, którą dla bezrobotnych są w dalszym ciągu pracujący. To określa oczekiwania co do przyszłej sytuacji i aspiracje bezrobotnych, a jednocześnie – szczególnie jeśli bezrobocie nie trwa długo – bezrobotni mają większy dostęp do sieci społecznych budowanych na bazie pracy zawodowej. W podobny sposób można interpretować sytuację gospodarstw domowych z najwyższej grupy dochodowej, które obok gospodarstw o najniższych dochodach najczęściej otrzymują pomoc finansową. Gospodarstwa zamożne mają w swoich sieciach społecznych gospodarstwa przeciętnie zamożniejsze, co także wpływa na ich inny punkt odniesienia i aspiracje.

Obydwa fakty mogą wskazywać na to, że oprócz zapotrzebowania na transfery finansowe uzasadnionego gorszą sytuacją materialną istotny jest również dostęp do odpowiednich źródeł wsparcia. Ponieważ w projekcie AZER nie badano potencjału sieci wsparcia, nie jest możliwa weryfikacja takiej tezy, ale z pewnością jest to interesujący wątek badań.

Ważnym czynnikiem wpływającym na otrzymywanie i przekazywanie pomocy finansowej jest struktura gospodarstwa domowego – obecność dzieci oraz innych osób, które mogą korzystać z zasobów gospodarstwa, nie przyczyniając się do ich zwiększania. Ich obecność sprzyja otrzymywaniu transferów oraz jest negatywnie skorelowana z ich przekazywaniem.

3. Odbiorcy transferów finansowych

Pomoc finansowa gospodarstwa domowego dla osób spoza gospodarstwa najczęściej kierowana była do dzieci lub ich partnerów oraz do wnuków głowy gospodarstwa przekazującego transfery. Na trzecim miejscu znalazły się osoby niespokrewnione, a dopiero na czwartym rodzice lub teściowie głowy gospodarstwa domowego (tab. 3).

Osoby otrzymujące wsparcie finansowe według stopnia pokrewieństwa z głową gospodarstwa domowego udzielającego wsparcia

Stopień pokrewieństwa	Częstość wskazań respondentów (w %)
syn, córka, zięć, synowa	52,7
wnuk, wnuczka,	21,5
ojciec, matka, teść, teściowa	9,3
rodzeństwo lub ich małżonkowie	6,3
inni członkowie rodziny	6,3
osoba nie spokrewniona	10,7

Uwaga: wskazania nie sumują się do 100%, ponieważ gospodarstwo domowe mogło kierować pomoc do kilku osób.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z badania AZER.

Cechy gospodarstwa domowego udzielającego wsparcia wpływają na to, do kogo kierowana jest pomoc, przy czym podstawowe znaczenie ma wiek głowy gospodarstwa domowego. Gospodarstwa domowe z głową w wieku do 44 lat równie często pomagają rodzicom i dzieciom (27%), ale najczęściej wspierają osoby niespokrewnione (30%). Częściej niż pozostałe gospodarstwa domowe kierują transfery finansowe do rodzeństwa i ich małżonków (17%). Wraz ze wzrostem wieku głowy gospodarstwa domowego rosną udziały pomocy kierowanej do wnuków i dzieci kosztem wszystkich innych kategorii odbiorców. Przyczyną koncentrowania przez ludzi starszych pomocy na najbliższych krewnych może być doświadczane przez nich wykluczenie z różnych sfer życia (np. zawodowej, pozarodzinnych kontaktów społecznych), w wyniku czego sfera rodzinna pozostaje głównym polem ich aktywności (Grotowska-Leder 2006). Działać może również reguła wzajemności, ponieważ przede wszystkim dzieci sprawują opiekę nad osobami starszymi potrzebującymi opieki. W alternatywnym dla perspektywy wymiany ujęciu solidarności pokoleniowej, transfery finansowe i inne są także wyrazem miłości rodzicielskiej i dbałości o dobro potomków (Szukalski 2002).

Charakterystyka odbiorców transferów finansowych pozwala zidentyfikować dwie strategie świadczenia pomocy: 1) koncentracja udzielanego wsparcia finansowego na zstępnych (dzieci i ich małżonkowie oraz wnuki); 2) bardziej zdywersyfikowany rozkład udzielanego wsparcia pomiędzy różne grupy krewnych oraz osoby niespokrewnione, co nie wyklucza jednak dominacji dzieci (albo szerzej zstępnych), jako głównych odbiorców pomocy. Bardziej zdywersyfikowane sieci wsparcia świadczonego tworzą gospodarstwa osób lepiej wykształconych, pracujących, gospodarstwa domowe z dziećmi oraz

zamieszkałe w miastach, a więc generalnie gospodarstwa domowe w lepszej sytuacji materialnej.

4. Transfery opieki

Transfery opieki ustalano na podstawie odpowiedzi na pytania, czy członkowie gospodarstwa domowego respondenta sprawowali osobiście i nieodpłatnie opiekę nad osobami spoza gospodarstwa domowego, kim się opiekowali, biorąc pod uwagę stopień pokrewieństwa odbiorców opieki w stosunku do głowy gospodarstwa domowego respondenta, oraz czy gospodarstwo domowe respondenta korzystało z opieki nad dziećmi i nad dorosłymi domownikami.

Gospodarstwa domowe, których członkowie w ostatnim kwartale 2005 r. opiekowali się osobiście i nieodpłatnie osobami spoza gospodarstwa, stanowiły 7% ogółu, a gospodarstwa domowe, które były beneficjentami opieki ze strony krewnych spoza gospodarstwa domowego lub znajomych (zewnętrzna opieka nieformalna) nad dziećmi i dorosłymi domownikami, wynosiły odpowiednio 19,8% i 14,1%⁵.

Tabela 4

Gospodarstwa domowe z dziećmi i z dorosłymi członkami wymagającymi opieki według form opieki zewnętrznej, z której korzystają (w %)

Podmiot sprawujący opiekę zewnętrzną	Gospodarstwa domowe z dziećmi do lat 14 wymagającymi opieki	Gospodarstwa domowe z dorosłymi wymagającymi opieki
Krewni spoza gospodarstwa domowego	19,0	13,2
Publiczne placówki opieki	16,1	1,8
Płatna opiekunka	2,0	1,3
Inne osoby spoza gospodarstwa domowego	1,2	1,8
Prywatne placówki opieki	0,7	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z badania AZER.

⁵ Nie należy jednak porównywać udziałów gospodarstw otrzymujących i przekazujących transfery opieki, ponieważ przekazywanie opieki odnosi się do wszystkich gospodarstw domowych, a otrzymywanie nieformalnej opieki zewnętrznej jedynie do tych, które mają w swoim składzie dzieci lub dorosłych wymagających opieki (odpowiednio 31,2% i 8,8% badanych gospodarstw domowych). Oczywiście odsetki gospodarstw domowych korzystających z pomocy krewnych lub znajomych nie są sumą odsetków gospodarstw domowych korzystających z pomocy krewnych i korzystających z pomocy znajomych (dane w tab. 4), ponieważ niektóre gospodarstwa domowe korzystają z pomocy jednych i drugich jednocześnie.

W opiece nad dziećmi i dorosłymi członkami gospodarstw częściej korzystano z pomocy krewnych i znajomych spoza gospodarstwa domowego niż z pomocy instytucjonalnej. W świetle uzyskanych danych w opiece nad dorosłymi, którzy są na ogół osobami w podeszłym wieku, pomoc instytucjonalna nie jest alternatywą dla wsparcia krewnych i znajomych, ponieważ gospodarstwa korzystają z niej bardzo rzadko. Opieka instytucjonalna dla dzieci miała znaczący zasięg, ale mniejszy niż nieformalna opieka zewnętrzna. Jednocześnie nie można uznać, iż opieka nieformalna nad dzieckiem była tylko uzupełnieniem dla opieki instytucjonalnej, ponieważ zaledwie 13,2% gospodarstw korzystających z opieki krewnych lub znajomych korzystało jednocześnie z publicznej opieki instytucjonalnej. Gospodarstwa domowe z dziećmi wymagającymi opieki korzystają więc z dwóch podstawowych sposobów zapewnienia im opieki – jest to pomoc zewnętrzna w postaci opieki nieformalnej i opieki instytucjonalnej.

W gospodarstwach domowych z dziećmi wymagającymi opieki o wykorzystaniu nieformalnych form opieki decyduje związek gospodarstwa domowego z rynkiem pracy oraz skład gospodarstwa domowego. Praca zawodowa głowy gospodarstwa domowego oraz pozostałych członków zwiększa wykorzystanie nieformalnej opieki zewnętrznej, a w praktyce opieka ta prawdopodobnie warunkuje możliwość aktywności zawodowej (wśród gospodarstw domowych, w których co najmniej 80% dorosłych domowników pracowało, ponad 40% korzystało z nieformalnej opieki zewnętrznej). Dodatnią korelację wykształcenia głowy gospodarstwa domowego z korzystaniem z zewnętrznych transferów opieki należy także interpretować poprzez związek z rynkiem pracy – lepsze wykształcenie ułatwia znalezienie pracy, a jednocześnie jest to praca na ogół lepiej płatna, co zwiększa koszty alternatywne sprawowania opieki przez członków gospodarstwa domowego. Posiadanie wewnątrz gospodarstwa domowego dodatkowych zasobów opieki w postaci osób nie tworzących rodziny nuklearnej z głową gospodarstwa domowego, szczególnie jeśli są to osoby w wieku niemobilnym lub emerytalnym, ogranicza wykorzystanie opieki zewnętrznej krewnych i znajomych.

Analiza wykorzystywania zewnętrznego wsparcia opiekuńczego wobec dorosłych członków gospodarstwa domowego wskazuje, że głównym czynnikiem decydującym o korzystaniu przez gospodarstwo domowe z opieki świadczonej przez osoby spokrewnione lub niespokrewnione spoza gospodarstwa domowego jest niedostępność wewnętrznych zasobów opieki. Obecność w gospodarstwie osób, które mogą świadczyć opiekę, ogranicza korzystanie z zewnętrznych nieformalnych źródeł usług opiekuńczych. Analizowany wpływ zmiennych opisujących status społeczny gospodarstwa

domowego, jego sytuację materialną i pozycję na rynku pracy okazywał się albo nieistotny, albo interpretacja wyników potwierdzała znaczenie zasobów opieki dostępnych wewnątrz gospodarstwa domowego.

Zaangażowanie członków gospodarstwa domowego w opiekę nad osobami spoza gospodarstwa domowego zależy przede wszystkim od wieku głowy gospodarstwa domowego. Częstotliwość opieki nad krewnymi spoza gospodarstwa domowego rośnie wraz z wiekiem głowy gospodarstwa domowego, ale w najstarszej grupie wieku spada. Gospodarstwa domowe z głową w wieku 65 lub więcej lat sprawują opiekę równie rzadko jak gospodarstwa domowe z głową w wieku do 44 lat (odpowiednio 3,4% i 4% gospodarstw domowych). Gospodarstwa domowe, których głowa nie przekroczyła 44 roku życia, w przeważającej mierze posiadają dzieci, więc prawdopodobnie są zaangażowane przede wszystkim w opiekę wewnątrz gospodarstwa domowego. Jednocześnie pokolenie ich rodziców jest jeszcze na tyle młode, że nie wymaga opieki. Wiek 45–64 lat to okres podwójnego obciążenia, kiedy głowa gospodarstwa domowego i jej partner są zaangażowani jednocześnie w opiekę nad własnymi rodzicami oraz wnukami. Członkowie 8,5% gospodarstw domowych z głową w wieku 45–54 lat oraz 13,5% gospodarstw z głową w wieku 55–64 lata byli zaangażowani w sprawowanie opieki nad osobami spoza gospodarstwa domowego.

Obecność w gospodarstwie domowym osób wymagających opieki (dzieci) zmniejszała częstotliwość przekazywanych transferów opieki, a obecność osób dorosłych zwiększających zasób opieki wewnątrz gospodarstwa domowego zwiększała zaangażowanie w opiekę nad osobami spoza gospodarstwa domowego.

Gospodarstwa domowe mieszkające na wsi rzadziej niż gospodarstwa mieszkające w miastach świadczyły pomoc opiekuńczą wobec osób spoza gospodarstwa domowego. Przyczyn tej prawidłowości można się dopatrywać, po pierwsze, w mniejszym zapotrzebowaniu na pomoc, gdyż sprawowanie opieki można łatwiej łączyć z pracą w rolnictwie niż z pracą najemną. Po drugie, wśród gospodarstw wiejskich jest większy udział dużych gospodarstw domowych niż w mieście, co powoduje, że łatwiej jest zapewnić opiekę w ramach gospodarstwa domowego. Co ciekawe, różnica wskaźników zaangażowania w przekazywanie transferów opieki wynika z różnicy występującej w grupie gospodarstw domowych z głową mającą co najmniej 55 lat (9,9% gospodarstw domowych przekazujących transfery opieki na wsi i 5,3% w mieście). Ponieważ członkowie gospodarstwa domowego z głową w wieku co najmniej 55 lat opiekują się przede wszystkim wnukami (69% gospodarstw domowych z głową w wieku 55–64 lata i 65% – z głową w wieku 65 i więcej

lat), różnica ta prawdopodobnie wynika głównie z większego zapotrzebowanie na zewnętrzną opiekę nieformalną nad dzieckiem w miastach.

5. Odbiorcy transferów opieki

Transfery opieki przekazywane przez gospodarstwo domowe kierowane były przede wszystkim do wnuków (42% gospodarstw domowych) lub rodziców (40% gospodarstw domowych). Warto podkreślić, że jedynie 2% gospodarstw domowych przekazujących transfery opieki sprawowało opiekę jednocześnie nad co najmniej dwoma osobami w różnej relacji pokrewieństwa do głowy gospodarstwa domowego przekazującego transfer (np. opiekowało się jednocześnie wnukami i rodzicami albo dziećmi i wnukami), podczas gdy 7% gospodarstw domowych przekazujących pomoc finansową wspierało jednocześnie co najmniej dwie osoby z różnych grup pokrewieństwa. Może to wskazywać na to, że pomoc w formie usług opiekuńczych trudniej jest dzielić pomiędzy osoby (choć nie wyklucza to sprawowania opieki nad kilkoma osobami w tej samej relacji, np. kilkoma wnukami).

Tabela 5

Osoby, którymi opiekowali się członkowie gospodarstwa domowego, według stopnia pokrewieństwa z głową gospodarstwa przekazującego transfery opieki.

Stopień pokrewieństwa	Częstość wskazań respondentów (w %)
Syn, córka, zięć, synowa	3,3
Wnuk, wnuczka,	41,7
Ojciec, matka, teść, teściowa	40,0
Rodzeństwo lub ich małżonkowie	1,1
Inni członkowie rodziny	10,0
Osoba nie spokrewniona	6,1

Uwaga: wskazania nie sumują się do 100%, ponieważ opieka mogła być sprawowana jednocześnie nad osobami w różnej relacji pokrewieństwa.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z badania AZER.

Wiek głowy gospodarstwa domowego najbardziej różnicuje gospodarstwa domowe pod względem kierunków przekazywania transferów opieki. Gospodarstwa domowe, których głowa ma co najmniej 55 lat, opiekowały się najczęściej wnukami, podczas gdy gospodarstwa z młodszą głową – rodzicami. W przypadku gospodarstw z głową w wieku 55–64 lata obok opieki nad wnukami duże jest ich zaangażowanie w opiekę nad rodzicami. Gospodarstwa domowe z głową w wieku 45–54 lat najczęściej opiekowały się rodzicami, ale jednocześnie relatywnie często wnukami. Środkowe grupy wieku

(45–54 i 55–64 lata) wyróżnia koncentracja na opiece nad krewnymi w relacjach pionowych.

Suma częstości wskazań deklarujących, że opieka sprawowana jest nad pokoleniem rodziców, dzieci lub wnuków w przypadku gospodarstw domowych z głową w wieku 45–54 lata wynosiła 82%, w przypadku gospodarstw domowych z głową w wieku 55–64 lata – 98,5%. Dla porównania w grupie gospodarstw z głową w wieku do 44 lat suma tych częstości wynosiła zaledwie 68%, a z głową w wieku 65 i więcej lat – 75%.

6. Podsumowanie

Przeprowadzone analizy dotyczące transferów finansowych i opieki przekazywanych i otrzymywanych przez gospodarstwa domowe pozwoliły na wskazanie czynników sprzyjających występowaniu gospodarstwa domowego w roli dawcy i biorcy transferów obydwu rodzajów przepływających w sieciach nieformalnych⁶.

Otrzymywanie i przekazywanie transferów finansowych było silnie zróżnicowane ze względu na wiek głowy gospodarstwa domowego. Gospodarstwa z relatywnie młodszą głową gospodarstwa (do 54 roku życia) rzadziej angażowały się w świadczenie pomocy i częściej otrzymywały wsparcie finansowe w porównaniu do gospodarstw ze starszą głową gospodarstwa (55 lat i więcej). Potwierdzone zostały wcześniejsze ustalenia dotyczące kierunku przepływów międzypokoleniowych w Polsce. Podkreśla się, że osoby starsze wspomagają młodsze i dzieje się to przede wszystkim na linii zstępującej, tzn. poprzez transfery od rodziców do dzieci (por. np. Szukalski 2002; Kopińska 1999).

Cechy sprzyjające przekazywaniu transferów finansowych to, oprócz wieku głowy gospodarstwa domowego powyżej 55 lat, dobra sytuacja materialna gospodarstwa domowego. Otrzymywaniu pomocy finansowej od osób spoza gospodarstwa domowego sprzyjał wiek głowy gospodarstwa domowego poniżej 55 lat, obecność w gospodarstwie domowym osób nie posiadających własnego źródła utrzymania (dzieci oraz osoby niepracujące w wieku poniżej 55 roku życia) oraz inne cechy sprzyjające gorszej sytuacji materialnej gospodarstwa domowego (na przykład niższe wykształcenie).

⁶ Ze względu na to, że jednostką badania było gospodarstwo, nie analizowano, jakie osoby były dawcą pomocy. Informacje o zróżnicowaniu zaangażowania w aktywność opiekuńczą według cech indywidualnych uzyskane na podstawie danych z badania AZER można znaleźć w opracowaniach I. Wóycickiej i R. Rurarza (2007) oraz B. Bobrowicz (2007).

W tej sytuacji podstawowym warunkiem świadczenia pomocy finansowej w ramach nieformalnych sieci wsparcia jest dostęp do zatrudnienia (dla emerytów ten warunek również jest spełniony, ale w dłuższym okresie, ponieważ oni pracowali w okresie poprzedzającym badanie i dzięki temu otrzymują emeryturę w momencie badania). Sieci wsparcia nie pełnią roli zastępczej dla pracy, jakkolwiek gospodarstwa domowe, w których głowa nie pracuje, częściej otrzymują pomoc niż gospodarstwa z głową pracującą. Otrzymanie takiej pomocy jest natomiast bardziej prawdopodobne, gdy sieć wsparcia potencjalnego tworzą gospodarstwa osób pracujących. Na ten problem wskazywały wyniki badań nad sieciami wsparcia ludzi żyjących w biedzie, które ujawniły, że życie w ubogim otoczeniu ogranicza możliwości otrzymania pomocy (Warzywoda-Kruszyńska, Grotowska-Leder 2003).

Transfery opieki są związane przede wszystkim z opieką nad wnukami oraz nad rodzicami w podeszłym wieku. Cechą najsilniej różnicującą świadczenie przez gospodarstwo domowe pomocy w postaci usług opiekuńczych jest wiek głowy gospodarstwa domowego. W sprawowanie opieki najbardziej zaangażowane są gospodarstwa domowe z głową w wieku 45–64 lat. Obciążenie opieką zewnętrzną w tej grupie gospodarstw domowych jest podwójne, bo sprawowanie opieki nad wnukami współwystępuje z opieką nad rodzicami.

Transfery opieki otrzymywanej przez gospodarstwo domowe są pochodną obecności w gospodarstwie domowym dzieci oraz dorosłych wymagających opieki. Otrzymywanie nieformalnego wsparcia opiekuńczego spoza gospodarstwa domowego jest podstawowym uzupełnieniem opieki w ramach gospodarstwa domowego, a w przypadku opieki nad dorosłymi – w zasadzie jedynym. Zasadnicze znaczenie dla korzystania z nieformalnej opieki zewnętrznej zarówno dla dzieci, jak i dla dorosłych ma brak wewnętrznych zasobów opieki. Korzystanie z zewnętrznej nieformalnej opieki dla dzieci jest także silnie związane z aktywnością zawodową członków gospodarstwa domowego.

Mały zasięg korzystania z instytucjonalnej opieki nad dziećmi w połączeniu z zależnością pomiędzy korzystaniem z opieki nieformalnej a aktywnością zawodową członków gospodarstwa domowego (co w szczególności dotyczy aktywności zawodowej matek), sprawia, że dostępność nieformalnych źródeł opieki można uznać za warunek podjęcia przez matki pracy zawodowej. Z drugiej strony, presja opiekuńcza, z jaką spotykają się osoby w wieku 45–64 lat, które opiekują się wnukami i rodzicami, może być przyczyną ograniczania aktywności zawodowej osób w wieku nie mobilnym, częściej kobiet niż mężczyzn.

Autorka składa podziękowania prof. dr hab. Irenie E. Kotowskiej za wiele cennych uwag i wskazówek.

BIBLIOGRAFIA

- Bobrowicz B. (2007), *Alokacja czasu: praca zawodowa i edukacja versus funkcje opiekuńcze i prace domowe*, [w:] *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, red. I. E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Grotowska-Leder J. (2006), *Osoby w wieku sędziwym a materialne wsparcie rodzinne (na przykładzie podopiecznych łódzkiej pomocy społecznej)*, [w:] *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, red. J. Kowaleski, P. Szukalski, Zakład Demografii UŁ, Łódź.
- Kotowska I. E., Sztanderska U., Wóycicka I. (red.) (2007), *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Styrc M. (2007), *Transfery finansowe i opieki w nieformalnych sieciach wsparcia*, [w:] *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, red. I. E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Szukalski P. (2002), *Przepływy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Topińska I. (1999), *Transfery rodzinne i świadczenia wzajemne*, [w:] *Raport o rozwoju społecznym. Polska 1999. Ku godnej aktywnej starości*, UNDP, Warszawa.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J. (2003), *Nieformalne sieci wsparcia ludzi biednych w Polsce (ekspertyza przygotowana dla Banku Światowego)*, mps powielony.
- Wóycicka I., Rurarz R. (2007), *Świadczenie opieki*, [w:] *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych*, red. I. E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.